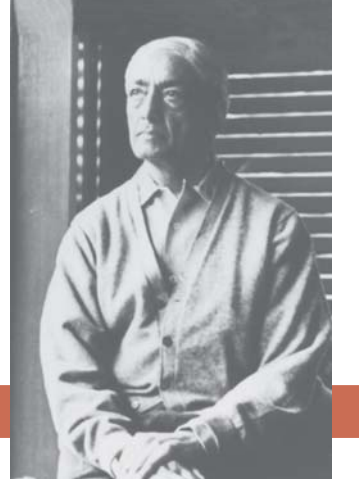

अंतरलहरी

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, मुंबई

सप्टेंबर - डिसेंबर २०१० वर्ष ३ अंक ३ पृष्ठे ८ रु. २/-

आपलं मन शब्दापासून मुक्त होऊ शकेल का?

या सकाळी ज्या विषयावर मला बोलायला आवडेल तो विषय कदाचित तुम्हाला दुर्बोध वाटेल.

आपल्यापैकी बहुतेक जण हे शब्दांचे गुलाम असतात आणि शब्द असाधारणपणे महत्त्वाचे बनलेले आहेत. संवाद करण्याचे साधन म्हणून शब्दांची गरज आहे. परंतु आपल्यापैकी बऱ्याच जणांसाठी शब्द हेच मन बनलेले आहे आणि शब्दांनी आपल्याला गुलाम करून टाकलेले आहे. जोपर्यंत आपण शब्दांकित करण्याचा गहन प्रश्न समजून घेत नाही आणि शब्दांचे महत्त्व, आणि शब्दांचे आपण कसे गुलाम आहोत हे समजून घेत नाही तोपर्यंत आपण यांत्रिकपणेच विचार करीत राहू, संगणकाप्रमाणे. संगणक हा शब्द आहे आणि समस्या आहे. शब्द आणि समस्येशिवाय संगणक असत नाही, त्याला काही किंमत असणार नाही. बहुसंख्य लोकांसाठी देखील शब्द आणि समस्या या प्रचंड महत्त्वाच्या बनल्या आहेत. म्हणून शब्दांच्या या प्रश्नाचा आपण अभ्यास केला पाहिजे.

मला माहीत नाही की शब्दांना आपण असे बांधलेले आहोत याची आपल्याला जाणीव आहे, प्रतिमेशी, कल्पनेशी कसे जखडलेले आहोत. शब्दांच्या अर्थाशयाबद्दल आणि त्यांच्या महत्त्वाबद्दल आपण कधीच प्रश्न करीत नाही. ज्यावेळी मी शब्द असे म्हणतो तेव्हा मला प्रतिमा अभिप्रेत असते, नाव ठेवण्याची प्रक्रिया, तिच्या असामान्य गहनतेसह किंवा उथळपणासह, ज्याच्यामुळे आपल्याला वाटते की, जीवनाचा संपूर्ण अर्थ आपल्याला समजलेला आहे. कोणत्या टोकापर्यंत आपलं मन, आपलं संपूर्ण अस्तित्व हे शब्द, प्रतिमा, नाव, संज्ञा यावर अवलंबून आहे, हे आपल्यापैकी प्रत्येकाला समजले आहे असं मला वाटत नाही. आणि जोपर्यंत आपण शब्दांचे गुलाम आहोत आणि त्याच स्तरावर राहत आहोत, तोपर्यंत आपली सर्व कृती, शारीरिक आणि मानसिक दोन्ही, ही उथळच राहणार.

शब्दांच्या तत्त्वज्ञानासंबंधी आणि शब्दांची रचनाबद्ध प्रणाली उभी करण्याबद्दल आजकाल बरीच चर्चा चालते. मला वाटतं की शब्द कसे उथळपणे किंवा गहनपणे आपल्या जीवनाचा महत्त्वाचा भाग बनतात याविषयी आपण जागरूक राहिलं पाहिजे आणि निरीक्षण केलं पाहिजे, आणि आपण शोध घेतला पाहिजे की आपलं मन शब्दापासून मुक्त होऊ शकेल का?

आता मला या बाबतीत विचार करायचा आहे कारण मला असं वाटतं की शब्द म्हणजे भूतकाळ असतो आणि तो प्रत्यक्ष वर्तमान नसतो. इतकी हिंसा, क्रौर्य आणि द्वेष असलेल्या आजच्या जगामध्ये करुणेशारख्या शब्दाला फारच थोडा अर्थ उरला आहे. आपण सर्व जगात आज काल काय चाललं आहे त्याविषयी जाणतो आहोत: राजकीय पक्षांच्या संघर्षामधून निर्माण होणारी स्पर्धा, महत्त्वाकांक्षा, निराशा, असामान्य क्रौर्य, द्वेष आणि हिंसा. उजव्याविरुद्ध डावे आणि डाव्याविरुद्ध उजवे. काही शब्दांना आपल्या उपयुक्तेसाठी आपण पिरगळलेले आहे, आणि त्यांचा अर्थच हरवून बसलो आहोत. जाणता किंवा अजाणता आपल्यामध्ये हिंसा आहे, आक्रमकता आहे, कोणीतरी होण्याची किंवा असण्याची ईर्ष्या आहे, कोणतीही किंमत देऊन स्वतःला व्यक्त करण्याची मनीषा; लैंगिकदृष्ट्या, नातेसंबंधामध्ये, लिहिण्यामध्ये, चित्र काढण्यामध्ये – स्वतःची पूर्तता करण्यासाठी – जी हिंसेची अनेक रूपे आहेत.

मला माहित नाही की आपल्यापैकी प्रत्येकाला कोणीतरी सांगितल्याशिवाय याची गंभीरपणे जाणीव आहे का? या जगात असं भयानक क्रौर्य घडत आहे की लोकांचा एखादा लहान गट लाखो लोकांचा पूर्ण ताबा घेऊन जुलुमाने त्यांच्यावर राज्य करीत आहे, जसे पूर्वेकडे आणि रशियामध्ये घडत आहे. आणि मला विचार पडतो की आपल्या स्वतःमधील क्रौर्याबद्दल आपण किती खोलवर जागरूक आहोत? आपली आक्रमक महत्त्वाकांक्षा, कोणतीही किंमत देऊन आणखी परिपूर्ती साधण्यासाठी चाललेली धडपड – इतकी की करुणा या शब्दाला किती थोडा अर्थ उरला आहे – याबद्दल आपण किती जागरूक आहोत?

जसं मी परवा म्हणत होतो की पूर्ण परिवर्तन झाल्याशिवाय, व्यक्तीच्या संपूर्ण जाणिवेमध्ये आमुलाग्र बदल घडून आल्याशिवाय कुठलाही समाज, जो लोभी वृत्तीवर आणि आक्रमकतेवर आधारित असतो, तो अधिकाधिक क्रूर होणारच, अधिकाधिक जुलमी, ऐहिक मूल्याकडे अधिकाधिक झुकणारा. याचाच अर्थ मन सतत त्या मूल्यांचे अधिकाधिक गुलाम बनून राहणार. मला माहीत नाही की तुम्हाला याची जाणीव आहे की नाही. बहुधा तुम्ही दररोज वर्तमानपत्रे वाचता आणि दुदैवाने तुम्हाला त्याची सवय झाली आहे – क्रौर्यासंबंधी वाचण्याची सवय, खून, अत्याचार. दररोज ते वाचल्यामुळे मन अगदी बद्द होऊन जातं. म्हणून आपल्याला त्या गोष्टींची सवय होते. तेव्हा मला या सकाळी तुमच्याबरोबर या प्रश्नावर चर्चा करायला आवडेल की ज्याच्यामुळे आपली मनं शब्दांची गुलाम झाली आहेत, आणि शिवाय ज्या समाजामध्ये आपण राहतो त्या सामाजिक रचनेचे गुलाम झाली आहेत, ते कुरूप, मूर्ख, सभोवतालच्या वातावरणाच्या संस्कारांचे थर कसे भेदावेत?

To Be Human, सानेन १९६३, भाषण ४

दैनंदिन जीवनात परस्पर संबंध अटळ असतात, त्या संबंधांमध्ये आपापसातली देवाणघेवाण हा त्या संबंधांचा अविभाज्य भाग असतो. ही देवाणघेवाण वस्तूपुरती मर्यादित नसते. त्यातील बराचसा भाग शब्द, कल्पना, विचार ह्यांनी व्यापलेला असतो. कल्पना, विचार हे शब्दरूपाने प्रकट होत असतात, त्यांची देवाणघेवाण होत असते.

इथे एक मूलभूत गोंधळ निर्माण होतो. शब्द जेव्हा प्रत्यक्ष वस्तूला निर्देश करतो तेव्हा तो जे व्यक्त करतो, ते आपल्याला प्रत्यक्ष पाहता येते, अनुभवता येते. उदाहरणार्थ 'खुर्ची' हा शब्द. ती आपल्याला प्रत्यक्ष दाखवता येते. मुलांना नवीन शब्द शिकवताना आपण त्यांना प्रत्यक्ष वस्तू दाखवायचा प्रयत्न करतो. परंतु पुढे ज्यांना निर्दिष्ट नसते अशा अनेक शब्दांची ओळख केली जाते आणि ते प्रत्यक्ष म्हणून स्वीकारले जातात. आपल्या मनोविश्वात त्यांना कधी कधी अनन्यसाधारण स्थान दिले जाते. तो शब्द काय निर्देश करतो, खरोखर त्याला निर्दिष्ट आहे का, हे न पडताळता आपण आपले दैनंदिन जीवन त्याप्रमाणे जगतो. उदाहरणार्थ आपल्या त्या कल्पना विश्वात धर्म, देश, नैतिकता, प्रतिष्ठा, थोर परंपरा अशा अनेक गोष्टी असतात. आपण त्या विश्वात जगतो आणि आपल्याला कल्पना नसते की आपण एखाद्या भ्रमाला आपले जीवन वाहतो किंवा त्यात संरक्षण शोधतो. त्याचा परिणाम म्हणून काही सकारात्मक आणि काही नकारात्मक गोष्टी घडत असतात. उदाहरणार्थ धर्माच्या नावाने अनेक काव्ये, कलाकृती निर्माण होतात, समाजकार्ये केली जातात, प्रतिभा जागवली जाते, संस्कृती उभारली जाते किंवा मग रक्तपात होतो, आतंकवाद घडतो, लढाया लढवल्या जातात, अत्यंत क्रूर अघोरी गोष्टी घडतात. धर्म हा एक विचार आहे, एक शब्द आहे, ज्याला निर्दिष्ट नाही हे माहीतदेखील नसते. कृष्णमूर्ती म्हणतात, 'The mind that is slave to words cannot see the fact' - शब्दांचे गुलाम असलेलं मन सत्य पाहूच शकत नाही. हे सत्य समजणे अत्यंत महत्वाचे आहे कारण ते न समजल्यामुळे सर्व स्तरांवर माणसाला संकटांना सामोरे जावे लागत आहे.

कृष्णमूर्ती आणि त्यांच्या आधीचे अनेक तत्त्वज्ञ 'शब्द म्हणजे वस्तू नव्हे' असे सांगून गेले. कागदावर 'पाणी' हा शब्द अनेक वेळा लिहिल्याने कागद ओला होत नाही.

शेवटी हे सगळे लिहिणे, वाचणे हे आपल्यासाठी शब्दच आहेत. सत्य समजून घ्यायचे असेल तर शब्दाच्या मर्यादा ओळखल्या पाहिजेत आणि प्रत्यक्ष सत्याला भिडले पाहिजे.

जे अमाप आहे ते मापण्यासाठी आपण शब्दांचा वापर करतो

आपले संबंध हे सतत संघर्षमय राहिले आहेत, तेव्हा त्या संघर्षांचा शेवट करणे हाच शोध घ्यायचा आहे, अगदी तात्काळ, निकडीचे परिवर्तन. नाहीतर आपण एकमेकांना नष्ट करणार आहोत आणि आपण, तो आणि मी - वक्ता - आपण एकमेकांना सांगत आहोत की आपण चांगुलपणाविषयी देखील बोलले पाहिजे, चांगुलपणा हा शब्द आता जुना झाला आहे. अलिकडे आपण क्वचितच तो शब्द वापरतो. चांगुलपणा या शब्दाचा अर्थ एकत्र येणे, अनेक गोष्टी एकत्र आणणे; आपल्या जीवनाचे अनेक पैलू एकत्र आणणे, अशा तऱ्हेने की आपण विघटित असल्याने मोडलेले सगळे भाग एकत्र केले जातील, संपूर्ण, समग्र केले जातील, मधूर मिलाप घडून येईल, आणि मग त्या चांगुलपणातून कृती येईल. चांगुलपणा शब्दाचा हा अर्थ आहे. आपल्यामध्ये कोणत्याही प्रकाराने विभाजन नसलेले जीवन जगणे. आणि जो मेंदू परिपूर्तीच्या मागे असतो, तो नेहमीच विघटित असतो. म्हणून चांगुलपणा, समता, न्याय आणि मुक्ती.

मुक्ती - मुक्ती शब्दाचा अर्थ प्रेम. तुरंगातून मुक्ती नव्हे. ती फक्त एक प्रतिक्रिया असते. दुःखापासून मुक्ती - आपण शारीरिक वेदनेविषयी नाही बोलत आहोत, तर मानसिक वेदनेविषयी. त्या वेदनेपासून मुक्ती म्हणजे बंधनाचा दुसरा सापळा असतो. मुक्ती ही कशापासून तरी नसते. तर मुक्तीसाठीच मुक्ती. जर तेथे मानसिक दुखापत असेल आणि आपल्यापैकी बहुतेक जण लहानपणापासूनच दुखावलेले असतात - आणि ती जखम आपल्यासाठी आणि दुसऱ्यांसाठी सुद्धा, मोठं दुःख, वेदना निर्माण करते. केवळ या दुखापतीपासून मुक्ती ही प्रत्यक्ष मुक्ती नसते. म्हणून मुक्तीमध्ये चांगुलपणाची भावना अभिप्रेत असते, जी संपूर्ण, समग्र, पवित्र असते. जर मी तो वैज्ञानिक शब्द पवित्र (Holistic) समजू शकलो - जगण्याचा पवित्र, विशुद्ध मार्ग. जीवनाचा एक भाग मुक्तीची इच्छा धरतो, आणि दुसरा बंधनात असतो अशा प्रकारे नव्हे.

जेव्हा हे सर्व विभाग एकत्र केले जातात आणि जीवन समग्रतेने जगता येते तेव्हाच फक्त तिथे मुक्ती असू शकते. संपूर्ण या शब्दाचा अर्थ शारीरिकदृष्ट्या निरोगी, आरोग्यदायी; संपूर्ण म्हणजे शहाणपणा, समजूतदारपणा, तर्कशुद्धता आणि त्या शब्दाचा अर्थ पवित्र असा सुद्धा आहे आणि चांगुलपणामध्ये हे सर्व अभिप्रेत आहे.

म्हणून माणसाने चर्चेंस, मंदिरे आणि मशिदी ही सारी असूनसुद्धा त्यांच्या पलिकडे काहीतरी शोधण्याचा नेहमीच प्रयत्न केला आहे. आणि जे पलिकडे आहे त्याचे वर्णन करता येत नाही किंवा ते शब्दात सांगता येत नाही. परंतु ज्या माणसाला ते गवसते तो पलिकडे काहीतरी पाहतो. त्याचा मित्र त्याला म्हणतो की आपण ते व्यवस्थित संघटित करू, ज्यामुळे सर्व लोकांमध्ये त्याचा प्रसार करता येईल. म्हणून संस्था, धार्मिक संस्था निर्माण होतात आणि सत्याचा नाश करतात. मला आशा आहे की माझा मित्र ही वस्तुस्थिती पाहत आहे. म्हणून आम्ही विचारत आहोत - सगळे धर्म असूनसुद्धा आणि त्यांचे निरर्थक शब्द, कर्मकांडे आणि त्यांची ठाम मते आणि लोकभ्रम, खरोखर लोकभ्रमाचे जाळेच आहे, हे सारे असूनसुद्धा - धर्म म्हणजे काय?

धर्म या शब्दाला व्युत्पत्तीदर्शक खुलासा नाही. त्यांना त्या शब्दाचे मूळ शोधून काढता आलेले नाही. परंतु सर्वसाधारणपणे अवधान असे मानले जाते. अवधानी असणे, दक्षतेने परिश्रमपूर्वक काम करणे, विचार करणे, कृती करणे, जगणे, वागणे असा अर्थ धर्म या शब्दाचा मानला जातो...

...आता याचा शोध घेणे म्हणजे ध्यान. ध्यान या शब्दाचा अर्थ चिंतन करणे, विचार करणे, वस्तू जशा आहेत त्याच स्वरूपात त्यांचे निरीक्षण करणे. 'जे आहे' त्यापासून पलायन करणे नव्हे. तर समजून घेणे, शब्दार्थाने किंवा बौद्धिकदृष्ट्या नव्हे. 'जे आहे' त्याचे गहन चिंतन करणे. ध्यान या शब्दाचा अर्थ फक्त निरीक्षण करणे, चिंतन करणे एवढाच

नव्हे. परंतु संस्कृत आणि लॅटिन भाषांप्रमाणे मोजमाप करणे असा अर्थ आहे. जोपर्यंत तेथे मानसिकदृष्ट्या मोजमाप आहे, तांत्रिकदृष्ट्या; ग्रीक आणि प्राचीन हिंदूंप्रमाणेसुद्धा मोजमाप आवश्यकच असत आले आहे. नाहीतर तुम्ही मंदिर बांधू शकला नसता, तुम्ही हे तंत्रज्ञानाचे सगळे विश्व निर्माण करू शकला नसता. मोजमाप आवश्यकच आहे. परंतु मानसिकदृष्ट्या मोजमाप करणे म्हणजे तुलना असते. 'जे आहे' त्याच्याशी 'जे असले पाहिजे' त्याची तुलना. मी काल जे काय होतो आणि मी उद्या काय असणार याची तुलना करणे. तुम्हाला समजतंय का? तुलनेची संपूर्ण प्रक्रिया, जिथे तुलना असते तिथे मोजमाप असलेच पाहिजे - मी मंदबुद्धि आहे, परंतु तुम्ही हुशार आहात, तुम्ही सुंदर आहात, मी नाही. तिथे ही वस्तुस्थिती आणि आदर्श यांच्यामध्ये सतत तुलना होत असते. हिंसेची वस्तुस्थिती आणि हिंसक नसण्याचा आदर्श - ही तुलना असते. ध्यानामध्ये ही तुलना पूर्णपणे संपली पाहिजे...

...वक्ता साधारणपणे धर्म आणि ध्यान हे विषय भाषणाच्या शेवटी घेतो. त्याचे साधे कारण असे की जोवर तुम्ही योग्य नातेसंबंध भक्कम पायावर प्रस्थापित केलेले नसतील - नातेसंबंध, ज्यामध्ये संघर्ष नसेल परंतु शिकणे चालू असेल, जेथे मानसिकदृष्ट्या कोणतीही भीती नसेल - तोवर तुम्ही जे पवित्र असते त्याचा कदाचित शोध घेऊ शकत नाही - जर खरोखरच पवित्र अशी काही गोष्ट असेल तर - किंवा ध्यानाचा अर्थ समजून घेऊ शकत नाही. आपण हे पाहिले आहे आणि इच्छा आणि सुख यांचे आकलन, आणि दुःखाचा अंत. एखाद्या मजबूत पायासारखे जर हे सुप्रस्थापित झाले नाही, तर ध्यान करणे हे निरर्थक आहे. तुम्ही विविध शब्द अनंतकाळपर्यंत पुन्हा पुन्हा म्हणत राहाल, मग ते संस्कृत शब्द असोत किंवा तुमचे स्वतःचे. जर तुम्ही भारतीय शब्द 'मंत्र' पुन्हा पुन्हा म्हणत राहिलात - अनेक लोकांनी त्यावर अलोट पैसा मिळविला आहे. असा एक मंत्र देण्याच्या धंद्याचा मुख्य माणूस लक्षाधीश आहे. मंत्र हा शब्द जो आपण विशद केला आहे, मंत्र म्हणजे चिंतन करणे, मानसिकदृष्ट्या कोणीही नसण्याचे चिंतन आणि त्याचा अर्थ स्वकेंद्रित कृती पूर्णपणे बाजूला ठेवणे असाही आहे. मंत्र या शब्दाचा तोच खरा मूळ अर्थ आहे, जो अतिशय सुंदर शब्द आहे. परंतु पाहा लोकांनी त्याचे काय केले आहे ते. तेव्हा धर्म म्हणजे काय आणि जर पवित्र असे काही खरोखर असेल किंवा कदाचित पवित्र अशी कुठचीही गोष्ट नसेल, अगदी काहीच नाही? किंवा पवित्र असे काहीतरी आहे, परंतु ते शोधून काढणे किंवा ते सापडणे किंवा तिचे अस्तित्व असण्यासाठी, ध्यान जरूरी आहे.

... आपण हे सगळं अनंतकाळ ऐकू शकतो, परंतु तुम्ही जर हे केले नाही, तर तुमच्या ऐकण्याला काय अर्थ आहे ? जर तुम्ही प्रत्यक्षात स्वतःसंबंधी जागरूक नसाल, तुमच्या शब्दाबद्दल, तुमचे हावभाव, तुमची चाल, ज्या पद्धतीने तुम्ही खाता, तुम्ही का दारू पिता, का धुप्रपान करता, आणि इतर साऱ्या गोष्टी माणसं करत आहेत - जर तुम्ही प्रत्यक्षात शारीरिकदृष्ट्या त्यासंबंधी सावध नसाल, तर आपण जे काही सभोवती घडत आहे त्यासंबंधी गंभीरपणे खोलवर कसे जागरूक राहू शकू ? जर तुम्ही सावध नसाल... जर आपण सावध नाही तर मग आपण अगदी हलक्या दर्जाचे, मध्यम प्रतीचे अकार्यक्षम बनू. मध्यम प्रतीचा - Mediocre या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ, या शब्दाचा मूळ अर्थ टेकडीवर चढताना अर्ध्यावरच जाणे, डोंगरावर चढताना अर्ध्यावरच थांबणे, वरच्या माथ्यापर्यंत कधीच न पोचणे, त्यालाच मध्यम प्रतीचा, सामान्यपणा म्हणतात. म्हणजेच स्वतःकडून कधीच उत्तम गुणाची अपेक्षा न धरणे, संपूर्ण चांगुलपणाची मागणी न करणे, आपल्याकडून संपूर्ण मुक्तीची मागणी न करणे - त्याचा अर्थ, तुम्हाला जे हवे ते करणे असा नव्हे, ती मुक्ती

नव्हे, ते क्षुल्लक असते, सामान्यत्व असते. तर याचा अर्थ काळजीच्या वेदनेपासून दुःखापासून मुक्ती, एकाकीपणापासून, निराशेपासून आणि बाकी इतर सर्व काही.

म्हणून ते शोधून काढण्यासाठी, ते सापडण्यासाठी, त्याच्या अस्तित्वासाठी तिथे मोठा अवकाश आणि शांती पाहिजे. नियोजित जाणीवपूर्वक शांती नव्हे, मी शांत झालो पाहिजे या जाणीवेतून नव्हे, शांती ही एक असामान्य गोष्ट आहे. ती दोन आवाजामधील शांती नव्हे. दोन युद्धामध्ये शांती असत नाही. शांती ही अशी गोष्ट आहे जी तुम्ही निरीक्षण करीत असता सहजपणे येते. ज्यावेळी तुम्ही हेतूशिवाय पाहत असता, कुठल्याही प्रकारच्या मागणीशिवाय, फक्त निरीक्षण करणे आणि आकाशात दिसणाऱ्या एखाद्याच ताऱ्याचे सौंदर्य पाहणे, किंवा शेतातल्या एकट्या वृक्षाचे निरीक्षण करणे, किंवा तुमच्या पत्नीचे किंवा पतीचे निरीक्षण करणे, जे काही तुम्ही निरीक्षण करीत असाल. पूर्ण शांती आणि अवकाशातून निरीक्षण करणे. मग त्या निरीक्षणामध्ये, त्या सावधानतेमध्ये, तिथे शब्दांच्या पलिकडे काहीतरी असते, साऱ्या मोजमापाच्या पलिकडे असते.

जे अमाप आहे ते मापण्यासाठी आपण शब्दांचा वापर करतो, म्हणून आपण शब्दांच्या जंजाळाबद्दलसुद्धा सावध असले पाहिजे. शब्द आपल्याला कसे फसवतात ते; शब्दांमध्ये किती आशय भरलेला असतो - म्हणजे भांडवलदारांसाठी कम्युनिस्ट काहीतरी भयंकर असतो, समाजवादी किंवा कोणीतरी अनोळखी. तुम्हाला समजतंय का ? शब्द असाधारणपणे महत्त्वाचे बनतात. परंतु त्या शब्दांविषयी जागरूक असणे आणि त्या शब्दांचे वजन पाहणे, शब्दांचे वजन करणे. शांती या शब्दाबरोबर राहणे, हे समजून की शांती हा शब्द म्हणजे शांती नव्हे, तर त्या शब्दाबरोबर जगणे, आणि त्या शब्दाचे वजन पाहणे, शब्दाचा आशय, शब्दाचे सौंदर्य पाहणे. जेव्हा विचार शांतपणे निरीक्षण करीत असतो तेव्हा मग आपण समजू लागतो की सर्व कल्पना, शंका, शोध यांच्या पलिकडे असे काहीतरी असते. आणि हे असे काही असते, निदान वक्त्यासाठी तरी आहे. परंतु वक्ता जे म्हणतो ते दुसऱ्यासाठी खरे, साधार नाही - तुम्ही ऐकल्याशिवाय, शिकल्याशिवाय, निरीक्षण केल्याशिवाय तुमच्यासाठी ते खरे नाही. जीवनाच्या सर्व चिंतांपासून पूर्णपणे मुक्त झाल्याशिवाय नाही. तेव्हाच मग तिथे असा धर्म असतो जो एक नवीन संपूर्णपणे निराळी संस्कृती घडवून आणतो. आपण मुळीच सुसंस्कृत लोक नाही. तुम्ही धंद्यामध्ये फार हुशार असाल, तुम्ही तंत्रज्ञानामध्ये असामान्य कार्यक्षम असाल किंवा डॉक्टर, प्राध्यापक असाल, परंतु तरीही आपण सर्व मर्यादित असतो. 'स्व'चा अंत, 'मी'चा अंत, कोणीही नसणे. Nothing हा शब्द म्हणजे एकही गोष्ट नाही. Not a thing - विचाराने निर्माण केलेली एकही गोष्ट नाही. लॅटिन भाषेमध्ये 'res' चा अर्थ thing आणि thing - वस्तू ही विचाराने निर्माण केलेली असते. कोणीही नसणे, तुमच्याविषयी कुठचीही प्रतिमा नसणे. आणि आपल्याकडे आपल्याबद्दल तऱ्हेतऱ्हेच्या अनेक प्रतिमा असतात. कुठच्याही प्रकारची प्रतिमा नसणे, कुठचाही भ्रम नसणे, अगदी काहीच नसणे. वृक्ष स्वतःसाठी काहीही नसतो. तो असतो आणि त्याच्या अस्तित्वामध्येच फार मोठे सौंदर्य दडलेले असते, त्या टेकड्याप्रमाणे - त्या आहेत, त्या दुसरे काहीतरी बनत नाहीत. त्याचे कारण त्या बनू शकत नाही. ओक वृक्षाच्या बी प्रमाणे, सफरचंदाच्या झाडाप्रमाणे: ते सफरचंद असते. त्याला पेअर किंवा दुसरे एखादे फळ व्हायचे नसते - ते असते. म्हणून जेव्हा काही नसते तेव्हाच ते असते. तुम्हाला समजतंय का ? तेच ध्यान. हा शोध घेण्याचा अंत असतो, आणि तिथेच सत्य असते.

On Nature and the Environment,

ओहाय १९६३, भाषण ४

शब्द हा प्रत्यक्ष आकलनाला प्रतिबंध करतो

जगण्याची कला ही सर्वात महान कला आहे, माणसाने मनाने किंवा हाताने निर्माण केलेल्या सर्व गोष्टींहून महान आहे, सर्व धर्मग्रंथ आणि त्यातील देवांहून मोठी आहे. केवळ ह्या जगण्याच्या कलेतूनच नवी संस्कृती अस्तित्वात येण्याची शक्यता आहे. हे घडवून आणणे ही प्रत्येक शिक्षकाची, विशेषतः ह्या शाळांमधील शिक्षकांची जबाबदारी आहे. फक्त संपूर्ण स्वातंत्र्यातूनच ही जगण्याची कला येऊ शकते.

स्वातंत्र्य हे ध्येय नव्हे, कालांतराने येणारी गोष्ट नव्हे. मुक्तीच्या प्रदेशातील पहिले पाऊल तुम्हाला अंतिम मुक्तीप्रत नेणारे ठरते. पहिले पाऊल महत्त्वाचे आहे, शेवटचे नव्हे. तुम्ही भविष्यात एखाद्या दिवशी काय करणार ह्यापेक्षा आता काय करत आहात हे खूप मोलाचे आहे. ह्या क्षणी काय घडत आहे ते जीवन आहे, कल्पनेतला क्षण नव्हे, विचाराने योजलेला क्षण नव्हे. म्हणून आता जे पहिले पाऊल उचलाल ते खूप महत्त्वाचे आहे. हे पाऊल जर योग्य दिशेने असेल तर तुम्हाला संपूर्ण आयुष्य खुले आहे. योग्य दिशा ही कुठल्याही आदर्शाच्या, पूर्व नियोजित साध्याच्या रोखाने नसते; आता काय घडत आहे यापासून ती अविभक्त आहे. हे तत्त्वज्ञान नव्हे, सिद्धांतांची मालिका नव्हे. तत्त्वज्ञान - फिलासॉफी - ह्या शब्दाला जो इंग्रजीमध्ये अर्थ आहे अगदी तसाच म्हणजे सत्याचे प्रेम, जीवनाचे प्रेम असा आहे. तुम्ही जे शिकण्यासाठी विश्वविद्यालयात जाता ते हे नव्हे. आपण दैनंदिन जीवनातील जगण्याची कला शिकत आहोत.

आपण शब्दांप्रमाणे जगतो आणि शब्द आपला कारागृह बनतो. काही व्यक्त करण्यासाठी शब्दांची गरज आहे, पण शब्द हा कधीही ती वस्तू नसतो. वास्तव, प्रत्यक्ष हा शब्द नव्हे, पण जेव्हा शब्द 'जे आहे', वास्तव, त्याची जागा घेतो तेव्हा शब्दाला अवाजवी महत्त्व प्राप्त होते. तुम्ही कदाचित हे बारकाईने पाहाल की खुद्द एखाद्या वस्तुऐवजी तिचे वर्णनच वस्तुस्थिती बनते - ज्या चिन्हाची आपण पूजा करतो, ज्या सावलीचा पाठलाग करतो, ज्या भ्रमाला चिकटून राहतो, तसे सारे काही. आणि म्हणून शब्द, भाषा हे आपल्या प्रतिसादांना आकार देतात. भाषा जबरदस्त शक्ती बनते आणि आपल्या मनाला शब्द आकार देतो, मनाचा ताबा घेतो. देश, राष्ट्र, देव, कुटुंब हे शब्द त्यांच्या विविध संबंधांनी आपल्याला लपेटून टाकतात, आणि म्हणून आपली मने शब्दांच्या दबावाची गुलाम बनतात.

प्रश्नकर्ता: हे कसे टाळता येईल ?

कृष्णमूर्ती: शब्द हा कधीही वस्तू नसतो. पत्नी हा शब्द कधीही ती व्यक्ती नसते, दरवाजा हा शब्द दरवाजा नसतो. शब्द वस्तूचा किंवा व्यक्तीचा प्रत्यक्ष बोध होणे थांबवतो कारण शब्दाभोवती अनेक प्रकारच्या संबंधांची सांगड मनात बसविलेली असते. हे संबंध, जे प्रत्यक्षात आठवणी आहेत, ते फक्त डोळ्यांचेच नव्हे तर मानसिक अवलोकन देखील विकृत करतात. अवलोकनाच्या मुक्त ओघाला मग शब्द बांध घालतात. पंतप्रधान आणि कारकून हे दोन शब्द घ्या. ते त्यांचे कार्य दाखवतात, परंतु पंतप्रधान ह्या शब्दाला सत्ता, प्रतिष्ठा आणि महत्त्व ह्यांचा प्रचंड गर्भितार्थ आहे, त्याउलट कारकून या शब्दाचा संबंध क्षुद्र, समाजात गौण स्थान असलेला, यत्किंचित सत्ता नसलेला ह्यांच्याशी आहे. तेव्हा शब्द त्या दोघांनाही माणूस म्हणून बघण्यापासून परावृत्त करतो. आपल्यापैकी बहुतेक जणांमध्ये शिष्टपणा मुरलेला असतो. शब्दाचा आपल्या विचार करण्यावर काय परिणाम होतो हे पाहणे आणि त्याबद्दल आवडीनिवडीशिवाय सजग राहणे म्हणजे

अवलोकनाची कला शिकणे - संबंध जोडल्याशिवाय पाहणे.

प्रश्नकर्ता: तुम्ही काय म्हणता ते मला समजत आहे, पण मनात संबंध जोडण्याचा वेग इतका तत्काळ असतो की लक्षात येण्यापूर्वी प्रतिक्रिया घडून जाते, हे थोपवणे शक्य आहे का ?

कृष्णमूर्ती: हा प्रश्न चुकीचा नाही का? हे कोण थोपवणार? हे एक नवे चिन्ह, नवा शब्द, नवी कल्पना आहे का? जर तसे असेल तर शब्द आणि भाषेने मनाला गुलामगिरीत टाकले आहे. त्याचा संपूर्ण अर्थ पाहिलाच गेला नाही. असं पहा, आपण भावनात्मकतेने शब्द वापरतो, अंक, मोजमापे ह्यासारखे निश्चित, अचूक असलेले तंत्रज्ञानातील शब्द सोडले तर हा भावपूर्ण विचारांचा प्रकार आहे. माणसाच्या परस्पर संबंधांमध्ये आणि कृतीमध्ये भावनांचा फार मोठा वाटा आहे. विचाराने निर्माण केलेल्या प्रतिमांवर आधारलेली इच्छा फार प्रबळ असते. प्रतिमा ही शब्द आहे, चित्र आहे आणि ती आपल्या सुखाचा, इच्छेचा पाठपुरावा करते. म्हणून आपली सारी जीवनरीत शब्दांनी आणि शब्दांनी जोडलेल्या संबंधानी आकारलेली आहे. ही संपूर्ण प्रक्रिया समग्रतेने पाहणे म्हणजेच, विचार प्रत्यक्ष पाहणे कसे होऊ देत नाही हे सत्य पाहणे आहे.

प्रश्नकर्ता: तुमचे म्हणणे असे आहे का, की शब्दांशिवाय विचार करणेच नसते?

कृष्णमूर्ती: हो, थोडेफार तसेच. कृपा करून हे लक्षात ठेवा की आपण जगण्याच्या कलेविषयी, तिच्याबद्दल शिकण्याविषयी बोलत आहोत, शब्द पाठ करण्याविषयी नव्हे. आपण शिकत आहोत. असे नव्हे की मी शिकवतो आहे व तुम्ही मूर्ख शिष्य आहात. तुम्ही विचारत आहात की शब्दांशिवाय विचार करणे असू शकते का? हा फार महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आपले सर्व विचार करणे स्मृतीवर आधारीत आहे, आणि स्मृती ही शब्द, प्रतिमा, चिन्हे, चित्रे ह्यांवर अवलंबून असते. हे सर्व शब्द आहेत.

प्रश्नकर्ता: पण आपण जे आठवतो तो शब्द नसतो. तो एक अनुभव असतो, एक भावपूर्ण घटना, एखाद्या व्यक्तीचे चित्र किंवा एखादी जागा असते. शब्द हा नंतर जोडलेला दुय्यम संबंध असतो.

कृष्णमूर्ती: या सर्वांचे वर्णन करण्यासाठी आपण शब्द वापरतो. शेवटी शब्द, जे घडलं आहे आणि जे घडत आहे ते दर्शविणारे चिन्ह आहे; काहीतरी व्यक्त करण्यासाठी, जागवण्यासाठी आहे. या सर्व प्रक्रियेशिवाय विचार करणे आहे का? हो आहे, परंतु त्याला विचार करणे म्हणता नये. विचार करणे ह्यात स्मृतीचे सातत्य अभिप्रेत आहे. परंतु प्रत्यक्ष बोधन ही विचाराची कृती नाही; खरं तर, शब्द, प्रतीक, प्रतिमा आणि त्यांचे भावनिक गुंतणे ह्यांचे संपूर्ण स्वरूप आणि कार्य हे सखोल अंतर्दृष्टी जाणणे म्हणजेच बोधन. हे एकसंधतेने पाहणे म्हणजे शब्दाला योग्य स्थान देणे.

प्रश्नकर्ता: हे एकसंधतेने पाहणे म्हणजे काय? तुम्ही हे पुष्कळ वेळा बोलता, ह्या तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय आहे?

कृष्णमूर्ती: विचार स्वतःमध्येच मर्यादित आहे. म्हणून तो विभागणारा आहे. विचारांचा हस्तक्षेप नसणे हे संपूर्ण आकलनात अभिप्रेत आहे, म्हणजे भूतकाळ ज्ञान म्हणून परीक्षणात अडथळा आणणार नाही असे आकलन. मग तेथे द्रष्टा नसतो, कारण द्रष्टा हा भूतकाळ असतो, विचाराचा तो स्वाभाविक गुणधर्म असतो.

प्रश्नकर्ता: तुम्ही आम्हाला विचार थांबवायला सांगता का ?

कृष्णमूर्ती: पुन्हा मी असं म्हणणे की हा प्रश्न चुकीचा आहे. जर विचार स्वतःला 'विचार करणे थांबव' म्हणत असेल तर तो द्वंद्व आणि संघर्ष निर्माण करतो, ही विचाराची खरी विभाजनाची प्रक्रिया आहे. तुम्हाला ह्यातील सत्याचे खरोखर आकलन झाले, तर विचार स्वाभाविकपणे निष्क्रिय राहतो. मग विचाराला स्वतःची एक मर्यादित जागा असते. विचार मग जीवनाच्या संपूर्ण विस्ताराचा ताबा घेणार नाही, जे तो आता करत आहे.

प्रश्नकर्ता: सर, त्यासाठी असाधारण असे अवधान हवे हे मला समजते

आहे. मला ते अवधान मिळेल का? मी माझी संपूर्ण ऊर्जा त्यासाठी देण्याइतका गंभीर आहे का?

कृष्णमूर्ती: ऊर्जा कधी विभागली जाऊ शकते का? चरितार्थ चालवणे, कुटुंब असणे, आणि आता जे काय सांगितले गेले ते समजून घेण्याइतपत गंभीर असणे यासाठी ऊर्जा वापरली जाते, ही संपूर्ण ऊर्जा आहे. पण विचार तिचे विभाजन करतो, आणि आपण जगण्यावर जास्त ऊर्जा खर्च करतो आणि त्या दुसऱ्यावर फार कमी. जगण्याची कला म्हणजे ती कला जिच्यात विभाजन नाही, हे समग्र जीवन आहे.

The Whole Movement of life is Learning, Ch. 24

Krishnamurti Foundation India

Rajghat Education Centre Varanasi – 221 001, U.P.

Applications are invited for the following senior positions likely to fall vacant in the near future in this centre :

1. Principal, Rajghat Besant School

We are interested in locating an experienced individual with a deep commitment to the educational vision of J. Krishnamurti, having at least 10 years' of teaching experience in a school/college. He/She will be responsible for creating a co-operative educational environment free from fear, hierarchy and competition so as to provide opportunity for holistic development of every child in this residential school with nearly 350 students and 50 teachers. The school is located in a large beautiful campus on the banks of the Ganga and Varuna rivers on the outskirts of Varanasi and is affiliated to the C.B.S.E. For details please visit our website at www.j-krishnamurti.org

Applicants must have a Master's degree with at least ten years teaching experience and be between 35 and 55 years of age. Salary is negotiable. Free family accommodation on the campus with free meals and free education of children in the school is provided.

जे. कृष्णमूर्तीच्या शिकवणीचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या मित्रांसाठी ठाणे या मुंबईच्या उपनगरामध्ये जे. कृष्णमूर्ती यांची मराठी/इंग्रजी पुस्तके तसेच डिव्हीडीजचे वाचनालय काही मित्रांनी सुरू केले आहे. तेव्हा ठाणे व आसपासच्या परिसरातील कृष्णमूर्ती अभ्यासकांनी त्याचा अवश्य फायदा करून घ्यावा.

वाचनालयाचा पत्ता : जे. कृष्णमूर्ती सेल्फ स्टडी सेंटर,

“साफल्य” २४/२६, एम. एच.डी.ए. प्लॉट, टी. एम्.सी. शाळेसमोर,

एस्.व्ही. नगर, पोखरण रोड नं. २, वसंत विहार, ठाणे.

संपर्क : विजयकुमार, मोबाईल: ९२२३२७२८५६

2. Director, Rural Centre

The Rural Centre consists of a village school upto class 8 with about 200 children and 15 members of staff, a primary health centre called Sanjivan Hospital, a dairy with 60 cows, a women's empowerment unit and about 100 acres of agricultural farms, all meant to provide education/health care/vocational training etc. for poor villagers in the neighbourhood. For details please visit our website at www.j-krishnamurti.org and www.kfirural.org

Applicants must have experience of social work with strong motivation to guide and develop the activities of the Rural Centre. Expertise in any one of the fields of Agriculture/Dairy/Health Care or Education is desirable. There is no age limit and salary is negotiable. Free campus accommodation with free meals and free education of children is available.

For both posts applications on plain paper giving name, age, address, qualifications and work-experience, along with a statement of broad aims and objectives in life should reach Shri S. Chidananda, Director, Rajghat Education Centre, Krishnamurti Foundation India, Rajghat Fort, Varanasi – 221 001, U.P. on or before 31 December, 2010. Email: chidananda9@yahoo.com

‘Naimisam’, The Retreat Centre on the outskirts of Hyderabad requires a Manager to look after the 25 acre campus with a library and study cottages facility. Also required are a Librarian and a Study Centre Incharge interested in Krishnamurti's teachings.

Those interested may kindly write to:

J. K. Centre, Dwarkapuri colony, Punjagutta, Hyderabad.

Tel : 040- 23357889

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, सहाद्री (KFI) येथील विशेष अध्ययन कार्यशाळा

१८-२४ ऑक्टोबर, २०१० Meditation is the flame burning intensely without leaving any ashes

१०-१४ नोव्हेंबर, २०१०

धार्मिक जीवन म्हणजे काय?
(मराठी कार्यशाळा)

१०-१६ डिसेंबर, २०१० The crisis in human consciousness : Learning about consciousness

५-९ जानेवारी, २०११

The Way of love is not be found through the intellect

संपर्कासाठी पत्ता : संचालक, कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र सहाद्री, पोस्ट - तिवई हिल, तालुका खेड (राजगुरुनगर), जिल्हा - पुणे, पिन - ४१०५१३, महाराष्ट्र

दूरध्वनी : (०२१३५) २८८७७२, २८८३४८, २०३४७५ • ईमेल - kscskfi@gmail.com • वेबसाईट : <http://www.kscskfi.com>

कृष्णमूर्ती फाऊंडेशन इंडिया, वसंत विहार, चेन्नई येथील अध्ययन कार्यशाळा:

२२-२४ ऑक्टोबर, १९-२१ नोव्हेंबर, १७-१९ डिसेंबर, २०१०. ईमेल: thestudykfi@yahoo.com

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, बंगलोर येथील अध्ययन कार्यशाळा:

११-१४ नोव्हेंबर, २०१० 'What is a Religious Mind?'

९-१२ डिसेंबर, २०१०

'The Art of Meditation'

२५-३१ डिसेंबर, २०१० Gathering for the Young : 'Exploring a Wholly Different Way of Living'

संपर्क: द स्टडी, व्हॅली स्कूल कॅम्पस, १७ कि.मी. कनकपुरा रोड, थातगुणी पोस्ट, बंगलोर-५६००६२.

दूरध्वनी: ०८० - २८४३५२४३ • ईमेल: kfistudy@gmail.com • वेबसाईट: www.kfistudy.org

आनंद विहार, कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र, बदलापूर : आनंद-विहार, जे. कृष्णमूर्ती सेल्फ एज्युकेशन सोसायटी, जांभिलघर, राहाटोली गावाजवळ, बदलापूर (प.), ता. ठाणे, पिनकोड- ४२१५०३, महाराष्ट्र, दूरध्वनी: ९४२०६०७४२८, (०२२) २५१५३०९४, २४२२३१९९ • ई मेल: zillog@vsnl.com

शब्द, भाषा आपल्यावर हुकूमत गाजवतात

शब्द महत्वाचे असतात कारण ते एक विशिष्ट अर्थ व्यक्त करीत असतात. परंतु जर शब्दांनीच आम्हाला चालवले, जर शब्दांनी आम्हाला काही निष्कर्षाप्रत पोचण्यास भाग पाडले, काही कृती करण्यास भाग पाडले, तर मग भाषा, शब्द आपल्यावर हुकूमत गाजवतात. ते आपल्याला आकार देतात. हे दबाव आणतात. हे अगदी स्पष्ट आहे, नाही का ? एकतर भाषा आपला वापर करते किंवा आपण भाषा वापरतो. परंतु आपल्यापैकी बहुतेक जणांना भाषा चालवित असते. कम्युनिस्ट शब्द बोला, आणि तुम्हाला त्या शब्दाविषयीच्या सगळ्या भीतीदायक कल्पना डोक्यात येतील, त्याचा अर्थ असा नव्हे की कम्युनिस्ट भीतीदायक नाहीत. आणि जर तुम्ही म्हणलात की मी ब्रिटिश आहे, तर लगेच काही प्रतिक्रिया उमटतील. म्हणून शब्द, भाषा आपल्यावर हुकूमत गाजवतात, आपल्याला घडवितात, आपल्या विचारसरणीला आकार देतात, आपले वागणूक ठरवितात, आपली कृती निश्चित करतात. हे समजल्यावर भाषेची गुलामगिरी कळते. परंतु आपल्याला जर समजले की भाषा कशी वापरावी, शब्दाचे निश्चित अर्थ, आशय आणि शब्दाच्या अंतरंगातील संदर्भ समजले, तर आपण भावनेशिवाय भाषा वापरत असतो, भावविवशतेशिवाय. एका विशिष्ट शब्दाशी एकरूप होऊन नाही तर मग आपण एकमेकांशी थेटपणे आणि अतिशय साधेपणाने संवाद करू शकतो. जर मी हिंदू किंवा 'इंडियन' या शब्दाला चिकटून राहिलो आणि तो शब्द तशी विचारप्रक्रिया घडवितो, माझे पूर्वग्रह, तो सारा मूर्खपणा, तर मग तो शब्द 'इंडियन' किंवा 'हिंदू' शब्द एका विशिष्ट प्रकारे कृती करण्यास मला उद्युक्त करतो. परंतु जर मी हिंदू या शब्दाच्या राष्ट्रीय, मर्यादित, लोकभ्रमाच्या उथळ संदर्भापासून मुक्त असेन, तर मग मी त्या शब्दामागच्या मनुष्याचे आकलन करून घेण्यास स्वतंत्र असतो. बरोबर? आपण एकमेकांना समजतोय ना? मी तरी अशी आशा धरतोय.

ब्रॉकवुड पार्क, १९७८, भाषण १

शब्दांनी माणसामध्ये कधीही

मूलभूत परिवर्तन घडवून आणलेले नाही

कृपया परवा आपण म्हटल्याप्रमाणे आणि येथील सर्व भाषणांमधूनसुद्धा - केवळ शब्दांची मालिका ऐकू नका. शब्दांना स्वतःमध्ये काही अर्थ नसतो. शब्दांनी माणसामध्ये कधीही मूलभूत परिवर्तन घडवून आणलेले नाही. आपल्यापैकी जसे बरेच जण करतात त्याप्रमाणे तुम्ही शब्दांचा ढीग रचू शकता, शब्दांचा हार करू शकता आणि शब्दांवरच जगू शकता. परंतु ती फक्त राख असते. ते जीवनात सौंदर्य आणत नाहीत. शब्द प्रेम आणत नाहीत. आणि जर तुम्ही या संध्याकाळी शब्दांची किंवा कल्पनांची मालिका केवळ ऐकत राहिलात तर मला भीती वाटते की तुम्ही रिकाम्या हाताने परत जाल. परंतु तुम्ही जर केवळ वक्त्यालाच न ऐकता तुमच्या स्वतःच्या विचारांचे, तुमच्या स्वतःच्या जीवनपद्धतीचे श्रवण केलेत, जे म्हटले जात आहे ते तुमच्या बाहेरील काही आहे या दृष्टीने नव्हे, तर प्रत्यक्ष तुमच्या अंतरंगात घडत आहे या दृष्टीने त्याचे श्रवण केलेत, तर मग तुम्ही त्यातील सत्य किंवा असत्य पाहाल.

अॅम्स्टरडॅम, १९६८, भाषण ५

तुम्ही शब्दाला वस्तूपासून विलग केलं आहे का?

थोडक्यात सांगायचं तर काळ म्हणजे विचार, काळ म्हणजे वाटचाल - काल, आज, उद्यामधून होणारी वाटचाल आणि ही वाटचाल भूतकाळाच्या स्मृती, भूतकाळातील अनुभव आणि ज्ञान यावर आधारित असते. इथे हेही लक्षात घेतलं पाहिजे की ज्ञान हे नेहमीच भूतकाळाशी जोडलेलं असतं. म्हणून विचार हा मूलतः भीतीला कारणीभूत ठरतो. तुम्हाला समजतंय का? आता *भीती* हा शब्द, भीती? तुम्हाला समजलं का? भीती हा शब्द ही प्रत्यक्ष भीती असते का? की शब्द म्हणजे ती वस्तू नव्हे. तुम्ही अगदी दमलेले आहात का? माझा प्रश्न तुम्हाला समजतोय का? वस्तूपासून शब्द निराळा आहे का? की शब्द ती गोष्ट निर्माण करतो आहे, भीती? तर मग तो शब्द तुमच्यावर नियंत्रण ठेवतो आहे आणि त्या शब्दामुळे भीती निर्माण होत आहे. की शब्द आणि भीती या दोन स्वतंत्र गोष्टी आहेत? याचा अर्थ शब्द म्हणजे ती भावना, वस्तू नव्हे. बरोबर? तुम्हाला समजलं? तेव्हा तुम्ही शब्दाला वस्तूपासून विलग केलं आहे का? हा तंबू, मंडप - शब्द म्हणजे ती वस्तू नव्हे. बरोबर? म्हणजे तुम्ही जेव्हा त्या वस्तूकडे पाहता, तेव्हा तुम्ही तो शब्द वस्तूपासून निराळा काढू शकता का? म्हणजे तो शब्द तुम्ही प्रतिक्रियेपासून निराळा केला आहे का? याचाच अर्थ तुम्हाला आता जाणीव झाली आहे का की आपण शब्दांच्या जाळ्यामध्ये अडकलेले आहात आणि म्हणून शब्द तुमच्यावर नियंत्रण ठेवीत असतात? तेव्हा तुम्ही वस्तूकडे शब्दाशिवाय पाहू शकाल का? याचाच अर्थ नाव न देता - जो शब्द बनतो - त्याविना वस्तूकडे पाहणे. मला माहीत नाही की तुम्हाला हे सगळं समजतंय का. असे पाहा, यासाठी तुमच्या निरीक्षणामध्ये प्रचंड सतर्कता लागते, फार मोठं अवधान, ते केवळ स्वीकारणं नसतं.

होय, मी शब्द वेगवेगळे करू शकतो-हे आणि ते - शब्दांशी खेळू शकतो. परंतु प्रत्यक्ष तुम्ही शब्दांमध्ये अडकत आहात, शब्दांच्या मदतीने तुम्ही निरीक्षण करता आणि म्हणून शब्द खूप महत्वाचा होऊन बसतो. हे सगळं समजल्यानंतर तुम्ही म्हणता, ठीक आहे, मी शब्द वेगळा करीन, दूर सारीन, शब्दाच्या सगळ्या गर्भितार्थासह, आशयासह, शब्दांची लुडबूड होऊ न देता फक्त वस्तूवरच मला निखळ लक्ष केंद्रित करू द्या. मला त्या वस्तूकडेच बघू द्या, शब्दाशी सांगड न घालता.

ब्रॉकवुड पार्क, १९७८, भाषण १

शब्द मर्यादा, सीमा निर्माण करतो

शब्द मर्यादा, सीमा निर्माण करतो, शब्दाविना कार्यरत असते ते मन असीम असते त्याला कुठल्याही सरहद्दी बांधून ठेवत नाहीत. महाशय, पहा ! *प्रेम* हा शब्द घ्या आणि बघा तुमच्यात काय जागृत होते, स्वतःकडे निरखून पहा; ज्या क्षणी मी प्रेम हा शब्द उच्चारला त्या क्षणी तुमच्या चेहऱ्यावर स्मित उमटले आणि तुम्ही सरळ बसलात, तुमच्या भावना तुम्हाला जाणवल्या. म्हणजे प्रेम ह्या शब्दाने सर्व प्रकारच्या कल्पना जाग्या होतात, लैंगिक, आध्यात्मिक, अधार्मिक, अनंत आणि इतर सर्व अशा विभिन्न गोष्टी. परंतु प्रेम म्हणजे काय आहे ते शोधा. प्रेम काय आहे हे समजण्यासाठी नक्कीच मन शब्दापासून मुक्त, त्या शब्दाच्या संदर्भापासून मुक्त असायला हवे.

मुंबई १९६३, भाषण ६

शब्दाशी संबंध नसलेले वास्तव काय आहे?

एकमेकांशी संवाद साधण्याची शक्यता

प्रथमतः, आपण एकटे आहोत ही वस्तुस्थिती आहे. समाजाने तुमचे मन संपूर्णपणे विकृत बनवले आहे ही वस्तुस्थिती आहे, तुम्ही जे काय आहात - जे अगदी काहीच नाही - त्या वस्तुस्थितीपासून तुम्ही पलायन करण्याचा प्रयत्न करीत आहात हे सत्य आहे. तुम्ही म्हणजे अजिबात काहीच नव्हे ह्याचा अर्थ असा नव्हे की तिथे निराशा, तिरस्कार आहे. परंतु ते वास्तव आहे. आता मी म्हटल्याप्रमाणे वास्तव पाहणे म्हणजे नकार; तुलना, निर्णय, मूल्यमापनाशिवाय नुसता नकार. परंतु त्याशिवाय वास्तव पाहण्यासाठी शब्दाचे आकलन जरूरीचे आहे. तुम्हाला समजतंय?

राग हा शब्द, देव हा शब्द, साम्यवाद हा शब्द, काँग्रेस, भारत हे शब्द, आपण ह्या शब्दांचे गुलाम आहोत. आणि जे मन शब्दांचे गुलाम असते ते वास्तव पाहू शकत नाही. जेव्हा आपल्या मनात भारताचा विचार येतो तेव्हा आपल्या भावना उचंबळून येतात - पुरातन भूमी आणि इतर सारे काही - आणि ते तुम्हाला पाहण्यापासून परावृत्त करते. शब्दामुळे सर्व भूतकाळ नाकारून तुम्ही वास्तव पाहू शकत नाही. *भारत* ह्या शब्दाला तुम्ही जो अर्थ देता त्यामुळे तो शब्द तुम्हाला विलक्षण भावनिक तृप्ती देतो, वास्तवाशी नव्हे तर त्या शब्दाशी तुम्ही एकरूप झालेले असता. शब्दाशी संबंध नसलेले वास्तव काय आहे? तसेच तुम्ही रागाकडे कसे पाहता? *राग* हा शब्दच तुच्छ आहे, हो नं? जर राग हा शब्दच तुच्छ असेल तर त्या शब्दाला सोडून तुम्ही ज्याला राग म्हटले जाते त्याकडे कसे पाहणार?

अशा प्रकारे तुम्ही विचार हा शब्दाचा कसा विलक्षणरित्या गुलाम आहे हे पाहायला सुरुवात कराल आणि तुम्ही थोडे खोलात गेलात तर तुमच्या लक्षात येईल की शब्दाविना विचार नसतो. आणि अजून खोलात गेलात तर तुम्हाला दिसून येईल की जेथे विचार आणि विचार करणारा असतात तेथे विसंगती असते. आणि प्रत्येक प्रकारचा अनुभव विचार आणि विचार करणारा अशी विभाजनाची प्रक्रिया सुरू करतो आणि ते विभाजन अधिक मजबूत करतो. सुरुवातीपासून आतापर्यंत जी संपूर्ण प्रक्रिया मी तुम्हाला विशद करून सांगितली आहे ती जर तुम्हाला समजली, तुम्ही तिचे परीक्षण, निरीक्षण केलेत तरच तुमचे मन ह्या सामाजिक, परिस्थितीजन्य वातावरणातून, शाब्दिक घडणीतून निर्मळ, समंजस, निरागस, तर्कसंगत असे बाहेर येईल. तेव्हाच ते मन संस्कारित नसेल. ते संपूर्ण रिक्त असेल. फक्त हेच मन स्थल आणि काल ह्यांच्या पलीकडे जाऊ शकेल. मगच तेथे अमाप, अज्ञेय उदय पावेल.

मुंबई १९६२, भाषण ३

एकमेकांशी एखादी गोष्ट व्यक्त करताना येणाऱ्या अडचणींपैकी आपली मोठी अडचण म्हणजे - जे शब्द आपण वापरतो त्यातील आशय, त्यामागे जो आपला हेतू असतो त्याचे आकलन असणे, नाही का? खरे तर आपल्या शब्दांची सखोलता ही आपली विचार करण्याची पद्धत, आपल्या भावना आणि कृती यांवर अवलंबून असते. आपण जर वरवरचे शब्द बोललो, किंवा शब्द हा जर केवळ कल्पित असेल तर त्याला अगदी थोडा अर्थ असतो; त्याऐवजी, जेव्हा शब्द हा केवळ कल्पित नसेल, तर त्याला निर्दिष्ट असेल, जे आपल्या दोघांना समजत असेल, जे निर्दिष्ट आपण एकत्रपणे, संतुलितपणे, स्पष्टपणे, समंजसपणे प्रस्थापित केलेले असेल, तेव्हाच एकमेकांशी संवाद साधण्याची शक्यता संभवते, आणि अशा प्रकारे एकत्र येणे उपयुक्त होईल. परंतु सामान्यतः समस्या ही असते की तुमचे एक निर्दिष्ट असते आणि माझे अगदी भलतेच असते. किंवा मी फक्त काल्पनिकरित्या बोलत असेन ज्याला निर्दिष्टच नसेल; म्हणून व्यक्त करणे, विचारांची सखोल देवाणघेवाण करणे हे आपल्याला जवळ जवळ अशक्यच असते. तेव्हा अशा प्रकारच्या बैठकीमध्ये एका पातळीवर, एकाच वेळी व्यक्त होणे हे मला अत्यंत महत्त्वाचे वाटते. आणि जेव्हा आपण दोघेही आपण वापरत असलेल्या शब्दांमध्ये समाविष्ट असलेला संपूर्ण आशय समजू तेव्हाच अशी देवाणघेवाण होऊ शकते. आकलन हे नक्कीच तत्क्षणी, तत्काळ आहे. ते उद्या नसते, किंवा तुम्ही भाषण ऐकल्यानंतर नसते.

मला वाटते की एकमेकांना समजण्यासाठी शब्दात न अडकणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ *देव* ह्या शब्दाचा तुमच्यासाठी एक विशिष्ट अर्थ असेल, तर माझ्यासाठी एका वेगळ्या सूत्राची अभिव्यक्ती असेल किंवा माझ्यासाठी त्यात कोणतेही सूत्र नसेल. तेव्हा आपल्यामध्ये आकलनाचा व शब्दाच्या पलीकडे जाण्याचा उद्देश असल्याशिवाय एकमेकांशी संवाद साधणे अशक्य आहे. *स्वातंत्र्य* हा शब्द सर्वसाधारणपणे कशापासून तरी स्वतंत्र असणे अभिप्रेत करतो; नाही का? सामान्यतः स्वातंत्र्य म्हणजे स्वार्थापासून, मत्सरापासून, राष्ट्रवादापासून, रागापासून, कशापासून तरी सुटका असते. परंतु स्वातंत्र्याला अगदी दुसराच काही अर्थ असू शकेल, तो म्हणजे स्वतंत्र असण्याची जाणीव - कशापासून तरी नव्हे - तर मुक्ततेच्या वास्तवाची स्पष्ट अनुभूती आणि मला वाटते हा अर्थ समजणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मुंबई १९५६, भाषण ३

वाचकांना एक आवाहन

मानवी समस्यांना आपण सारेच कसे कारणीभूत आहोत आणि म्हणूनच त्यात परिवर्तन घडवून आणण्याची जबाबदारीही आपलीच कशी आहे हे कृष्णमूर्ती खूप तळमळीने सांगत आले. त्यांची ही शिकवण आपणा सर्वांपर्यंत विनामूल्य पोचविण्याचा नम्र प्रयत्न मराठी आणि गुजराती भाषेतील ह्या पत्रिका गेली ३ वर्षे करत आल्या आहेत. यापुढेही हीच प्रथा चालू ठेवण्याचा आमचा मानस आहे. काही व्यक्ती या कार्यासाठी आर्थिक साहाय्य देत आहेत. आपल्यापैकी कुणाला अशाच प्रकारे या कार्याला हातभार लावण्याची इच्छा असेल तर त्याचे आम्ही स्वागत करतो.

जेव्हा मोजमाप नसते तेव्हा समग्रता असते

जेव्हा तुलना नसते तेव्हा एकात्मता असते. याचा अर्थ तुम्ही स्वतःशी प्रामाणिक आहात असा नव्हे, तो पण एक मापनाचाच प्रकार आहे. परंतु जेव्हा मुळीच मोजमाप नसते तेव्हा समग्रता असते. मोजमाप हेच 'अहं'चे - 'मी'चे सर्व सार असते. जेव्हा मोजमाप असते तेव्हा विघटन असते. केवळ एक कल्पना म्हणून नव्हे तर वस्तुस्थिती म्हणून हे सखोलपणे समजले पाहिजे. जेव्हा तुम्ही हे विधान वाचाल तेव्हा एक कल्पना, एक संकल्पना म्हणून त्याचा सारांश काढाल आणि असा सारांश काढणे हे सुद्धा एका अर्थाने मोजमापाचाच प्रकार आहे. 'जे आहे' त्याला माप नाही. हे तुम्ही मनापासून समजून घ्यावे ही विनंती.

जेव्हा तुम्हाला ह्याच्या गर्भितार्थाचे संपूर्ण आकलन होईल तेव्हा तुमचे विद्यार्थ्यांशी, तुमच्या स्वतःच्या कुटुंबियांशी असलेले संबंध काही वेगळेच होतील. जर तुम्ही हा वेगळेपणा अधिक चांगला आहे का असे विचारले तर तुम्ही मापनाच्या चक्रात सापडलात. मग तुम्ही फसलात. जेव्हा ते तुम्ही प्रत्यक्ष पडताळून पाहिल तेव्हा तुम्हाला फरक सापडेल. फरक ह्या शब्दातच मोजणे अभिप्रेत आहे पण आम्ही तो शब्द तुलनेशिवाय वापरतो आहोत. आपण वापरलेल्या प्रत्येक शब्दाला मोजमापाची भावना असते. म्हणून शब्दांचा आपल्या प्रतिक्रियांवर परिणाम होतो, आणि त्या प्रतिक्रिया तुलनेची भावना खोलवर रुजवतात. शब्द व प्रतिक्रिया यांच्यात एक आंतरिक नाते आहे. शब्दांनी संस्कारित न होणे ही एक कला आहे. म्हणजेच भाषा आपल्याला घडविणार नाही. शब्दांचा वापर करताना मानसिक प्रतिक्रिया देऊ नका.

*The Whole Movement of Life
is Learning, Ch. 18*

कृष्णमूर्ती अध्ययन केंद्र - राजघाट, वाराणसी येथे यावर्षी ९ ते ११ नोव्हेंबर, २०१० या दरम्यान पहिल्यांदाच हिंदी संमेलन आयोजण्यात आले आहे. या संमेलनाचा विषय आहे: **सही कर्म की कसौटी**

अधिक माहितीसाठी पत्ता : कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, राजघाट फोर्ट, वाराणसी २२१००१.

ई मेल : kcentrevns@gmail.com

वेबसाईट : www.j-krishnamurti.org

दूरध्वनी : ०५४२-२४४१२८९, २४४०४५३

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडियाच्या विद्यमाने होणारे वार्षिक संमेलन या वर्षी ऋषी व्हॅली येथे २३-२६ नोव्हेंबर, २०१० या दरम्यान होणार आहे.

या संमेलनात भाषणे, गटसंवाद, कृष्णमूर्तीच्या प्रवचनांच्या ध्वनिचित्रफिती या सगळ्या माध्यमांचे प्रयोजन मानवी जीवनाशी निगडित असलेल्या मूलभूत प्रश्नांची सूक्ष्म पटले उलगडण्यासाठी केले जाणार आहे. येथे शांत राहता यावे, निसर्गाच्या सान्निध्यात वेळ घालविता यावा, निरीक्षण, चिंतन मनन, परस्पर विचारांची देवाण घेवाण यासाठी आवश्यक असलेली ऊर्जा एकवटता यावी या दृष्टीने या कार्यक्रमाची रचना केली गेली आहे.

संपर्क: कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया, गॅदरिंग कमिटी, ऋषी व्हॅली एज्युकेशन सेंटर, ऋषी व्हॅली ५१७ ३५२, आंध्रप्रदेश.

दूरध्वनी: ०८५७१ - २८०६२२, २८०५८२

वेबसाईट: www.rishivalley.org

ई मेल: office@rishivalley.org

(ई मेल पाठविल्यास कृपया विषयाच्या जागी 'Attention KFI Gathering' असे नमूद करावे.)

कृष्णमूर्तीविषयीच्या काही वेबसाईट्स :

www.jkrishnamurti.org

www.kfionline.org

www.kfa.org

www.kfoundation.org

www.kinfonet.org

Published in January, May, September

*Registered with The Registrar of Newspapers
for India under No. MAHMAR/2008/25259*

Periodical

जे. कृष्णमूर्ती यांची शिकवण सर्वापर्यंत पोहोचविण्यासाठी 'कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया' ही संस्था कार्यरत आहे. फाउंडेशनने चेन्नई, ऋषी व्हॅली, बंगलोर, मुंबई, वाराणसी आणि सह्याद्री येथे अध्ययन केंद्रे, शाळा स्थापन केल्या आहेत. बऱ्याच ठिकाणी तेथील ग्रामीण समाजासाठी विकास केंद्रेही आहेत.

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडियाचे मुख्य कार्यालय:

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया,

वसंतविहार, १२४, ग्रीनवेज रोड, चेन्नई - ६०० ०२८.

दूरध्वनी : (०४४) २४९३ ७८०३/७५९६,

ई-मेल : kfihq@md2.vsnl.net.in

वेबसाईट : www.kfionline.org

कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडियाचे मुंबई केंद्र हिम्मत निवास, मलबार हिल येथे असून येथे कृष्णमूर्तीची सर्व पुस्तके, डिव्हीडीज उपलब्ध आहेत.

संपर्क :- कृष्णमूर्ती फाउंडेशन इंडिया,

बॉम्बे एक्झिक्युटिव्ह कमिटी, हिम्मत निवास,

३१, डोंगरसी मार्ग, मलबार हिल, मुंबई-४००००६.

दूरध्वनी - २३६३३८५६

ई-मेल : kfimumbai@gmail.com

'अंतरलहरी' ही वृत्तपत्रिका दर चार महिन्यांनी प्रसिद्ध होणारी पत्रिका आहे. कृष्णजींच्या शिकवणीचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींसाठी कृष्णमूर्तीच्या साहित्याची मराठी भाषांतरे, त्यांच्या शिकवणीसंबंधी लेख, संस्थेच्या उपक्रमांची, अभ्यासकेंद्रांची तसेच पुस्तके वगैरेंची माहिती इ. ह्या पत्रिकेत प्रकाशित केली जाईल. आपल्याला ही पत्रिका घरपोच हवी असल्यास आमच्या मुंबई केंद्राच्या पत्त्यावर पत्र किंवा ई-मेल द्वारा कळवावे. कृपया आपले नाव, संपूर्ण पत्ता, दूरध्वनी आणि ई-मेल ही माहिती कळवावी.

If undelivered please return to :

Krishnamurti Foundation India

Bombay Executive Committee, Himmat Niwas, 31, Dongersey Road, Malabar Hill, Mumbai - 400 006.

Tel.: (022) 2363 3856 Email : kfimumbai@gmail.com

Websites : www.kfionline.org, www.jkrishnamurti.org